Yoga Turned on Its Head

YDYS Conference, Hamburg, May 22nd, 2024

James Mallinson (University of Oxford)

Handout

1 *Śrīnāthatīrthāvalī* 49c–62b

इतो ऽन्तिके कच्छनामा देशो ऽस्ति लोकविश्रुतः ॥४९॥
ग्रामो धीनोधरस्तत्रप्रसिद्धस्तत्र सिद्धराट् ।
चतुरशीतिसंख्याकं पट्टनं दाहयन् पुरा ॥५०॥
आद्वादशाब्दान्मूर्ध्नो ऽधो न्यस्य पूगफलं भुवि ।
ऊर्ध्वपादः कपालाख्यमासनं विदधत्तपः ॥५१॥
धूर्मनाथस्ततापोग्रं निश्चलाङ्गो ऽतिदुष्करम् ।
ततस्तत्तपसा भीतश्चकम्पे मघवानपि ॥५२॥
श्रीनाथस्तमुवाचाथ कृपया दत्तदर्शनः ।
तपो बहुकृतं वत्स तस्माद्विरम साम्प्रतम् ॥५३॥
धूर्मनाथस्ततो नाथं नत्वा स्तुत्वाब्रवीद्वचः ।
नाथ ज्वालाकुले द्रष्टुमक्षमे मम लोचने ॥५४॥
यत्र यत्र निपततस्तत्तद्भस्म भवेत्क्षणात् ।
इत्याकर्ण्य वचस्तस्य श्रीनाथः करुणाम्बुधिः ॥५५॥
चरणौ मामकौ पश्य वत्सेत्याह तपस्विनम् ।
स ततो नाथपादाब्जे भ्रमरीकृतवान् दृशौ ॥५६॥
गोचरीकृत्य पादाब्जे पुनर्दृष्टिरगात्पुरः ।
ततो द्वादशगव्यूत्या शुष्कीकृत्य महोदधिम् ॥५७॥
बभूवतुर्ज्वालहीने दृष्टी पीयूषवर्षणे ।
ततस्तत्रैव शैलेन्द्रोपरि सुन्दरमन्दिरे ॥५८॥
धूर्मनाथो महासिद्धः प्रोषिवान् शुभमूर्तिमान् ।
एवं तस्यास्ति हुतभुग् धूपनी पाप्मधूपनी ॥५९॥
चतस्रस्तत्र देगाख्याः पाकस्थाल्यश्च सन्ति हि ।
ख्यातास्ता यमुनागङ्गासरस्वत्यादिनामतः ॥६०॥
इतः पञ्चदशक्रोशे ठाणाग्रामो ऽस्ति दक्षिणे ।

राजते धूर्मनाथस्य मन्दिरं तत्र सुन्दरम् ॥६१॥
विलसत्कुन्तलस्तत्र कपालो ऽद्यापि राजते ।
तद्ग्रामग्रामयोर्मध्ये नदी वहति सर्वदा ॥६२॥

2 Hemacandra's *Yogaśāstra* 4.124-136, with his *Svopajñavṛtti*

Text from *Yogaśāstra* and *Svopajñavrtti* of Hemacandra, ed. Muni Jambuvijaya, 3 Vols., Bombay, Jain Sāhitya Vikāsa Maṇḍala, 1971, 1981 and 1986.

अथासनान्येवाह ।।

पर्यङ्कवीरवज्राब्जभद्रदण्डासनानि च ।
उत्कटिका गोदोहिका कायोत्सर्गस्तथासनम् ।।१२४।।

पर्यङ्कादिषु प्रत्येकमासनशब्दः संबध्यते ।।१२४।।

क्रमेणासनानि व्याचष्टे

स्याज्जङ्घयोरधोभागे पादोपरि कृते सति ।
पर्यङ्को नाभिगोत्तानदक्षिणोत्तरपाणिकः ।।१२५।।

जङ्घयोरधोभागे पादोपरि कृते सति पाणिद्वयं नाभ्यासन्नम् उत्तानं दक्षिणोत्तरं यत्र दक्षिण उत्तर उपरिवर्ती यत्र तत्तथा एतत्पर्यङ्को नाम शाश्वतप्रतिमानां श्रीमहावीरस्य च निर्वाणकाले आसनम् यथा पर्यङ्कः पादोपरि भवति तथायमपीति पर्यङ्कः । "जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्यङ्कः" इति पातञ्जलाः ।।१२५।।

अथ वीरासनम्

वामोंऽह्रिर्दक्षिणोरूर्ध्वं वामोरूपरि दक्षिणः ।
क्रियते यत्र तद्वीरोचितं वीरासनं स्मृतम् ।।१२६।।

J = Jodhpur Maharaja Man Singh Pustak Prakash MS 1647B ff. 2v–3r • C = *Śrīnāthatīrthāvalī*, ed. Yogī Śaṅkarnāth Jī, Curu (Rajasthan), Samvat 2007

50ab grāmo dhīnodharas tatra prasiddhas tatra] J; dharaṇīdharanām āste grāmo yatrāsti C **57b** agāt] J; aṇāt C **60ab** degākhyāḥ pākasthālyaś ca] J; degākhyāḥ tartrādavyāstāḥ C **60b** santi hi] C; santaki J **61b** ṭhānāgrāmo] *em.*; rāṇāgrāmo J C

वामोंऽह्रिर्वामपादो दक्षिणोरोरूर्ध्वं वामस्य चोरोरुपरि दक्षिणोंऽह्रिर्यत्र क्रियते तद्वीराणां तीर्थकरप्रभृतीनामुचितं न कातराणां वीरासनं स्मृतम् । अग्रहस्तन्यासः पर्यङ्कवत् । इदं पद्मासनमित्येके । एकस्यैव पादस्य ऊरावारोपणे ऽर्धपद्मासनम् ।।१२६।।

अथ वज्रासनम्

पृष्ठे वज्राकृतीभूते दोर्भ्यां वीरासने सति ।
गृह्णीयात्पादयोर्यत्राङ्गुष्ठौ वज्रासनं हि तत् ।।१२७।।

उक्तस्वरूपे वीरासने सति पृष्ठे वज्राकाराभ्यां दोर्भ्यां पादयोर्यत्राङ्गुष्ठौ गृह्णीयात्तद्वज्रासनम् । इदं वेतालासनमित्यन्ये ।।१२७।।

मतान्तरेण वीरासनमाह

सिंहासनाधिरूढस्यासनापनयने सति ।
तथैवावस्थितिर्या तामन्ये वीरासनं विदुः ।।१२८।।

सिंहासनमधिरूढस्य भूमिन्यस्तपादस्य सिंहासनापनयने सति तथैवावस्थानं वीरासनम् । अन्ये इति सैद्धान्तिकाः कायक्लेशतपःप्रकरणे व्याख्यातवन्तः । पातञ्जलास्त्वाहुः "ऊर्ध्वस्थितस्यैकतरः पादो भून्यस्त एकश्चाकुञ्चितजानुरूर्ध्वमित्येतद्वीरासनम्" (तत्त्ववैशारदी २.४६) इति ।।१२८।।

अथ पद्मासनम्

जङ्घाया मध्यभागे तु संश्लेषो यत्र जङ्घया ।
पद्मासनमिति प्रोक्तं तदासनविचक्षणैः ।।१२९।।

जङ्घाया वामाया दक्षिणाया वा द्वितीयया जङ्घया मध्यभागे संश्लेषो यत्र तत्पद्मासनम् ।।१२९।।

अथ भद्रासनम्

संपुटीकृत्य मुष्काग्रे तलपादौ तथोपरि ।
पाणिकच्छपिकां कुर्याद्यत्र भद्रासनं तु तत् ।।१३०।।

स्पष्टम् । यत्पातञ्जलाः "पादतले वृषणसमीपे संपुटीकृत्य तस्योपरि पाणिकच्छपिकां कुर्यात् । एतद्भद्रासनम् (तत्त्ववैशारदी २.४६) ।।१३०।।

अथ दण्डासनम्

श्लिष्टाङ्गुली श्लिष्टगुल्फौ भूश्लिष्टोरू प्रसारयेत् ।
यत्रोपविश्य पादौ तद्दण्डासनमुदीरितम् ।।१३१।।

स्पष्टम् । यत्पातञ्जलाः "उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलीकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घौ च पादौ प्रसार्य दण्डासनमभ्यसेत्" (तत्त्ववैशारदी २.४६) ।।१३१।।

अथोत्कटिकासनगोदोहिकासने

पुतपार्ष्णिसमायोगे प्राहुरुत्कटिकासनम् ।
पार्ष्णिभ्यां तु भुवस्त्यागे तत्स्याद्गोदोहिकासनम् ।।१३२।।

पुतयोः पार्ष्णिभ्यां भूमिसंलग्नाभ्यां योगे उत्कटिकासनं प्राहुः यत्र भगवतः श्रीवीरस्य केवलज्ञानमुत्पन्नम् । यदाह

> "जंभियबहि उजुवालिअतीर विसाहसियदसमिपहरतिगे ।
> छट्ठेणोक्कडुअट्ठिअस्स केवलं आसि सालतले ।।" (आवश्यकनिरुक्ति ५२६)

तदेवोत्कटिकासनं गोदोहिकासनं गोदोहकसमाकारत्वात्पार्ष्णिभ्यां भुवस्त्यागे सति । इदं च प्रतिमाकल्पिकादीनां विधेयतयोपदिष्टम् ।।१३२।।

अथ कायोत्सर्गः

प्रलम्बितभुजद्वन्दमूर्ध्वस्थस्यासितस्य वा ।
स्थानं कायानपेक्षं यत्कायोत्सर्गः स कीर्तितः ।।१३३।।

प्रलम्बितं भुजयोर्द्वन्द्वं यत्र तत्तथा कायानापेक्षं स्थानं स कायोत्सर्गो नामासनमूर्ध्वस्थस्यासितस्य वा । ऊर्ध्वस्थितानां कायोत्सर्गो जिनकल्पिकादीनां छद्मस्थतीर्थकराणां च भवति ते हि ऊर्ध्वजव एवासते स्थविरकल्पिकानां तु ऊर्ध्वस्थितानामासितानां वा उपलक्षणात् शयितानां वा यथाशक्ति भवति कायोत्सर्ग इति स्थानध्यानमौनक्रियाव्यतिरेकेण क्रियान्तरसंबन्धिनः कायस्योत्सर्गस्त्याग इत्य् अर्थः ।

इदं चासनानां दिक्प्रदर्शनमात्रमुक्तमासनान्तराणामुपलक्षणार्थम् तथा हि

आम्रकुब्जासनम् आम्राकारतयावस्थितिः यथा भगवान् महावीर एकरात्रिकीं प्रतिमां श्रितः संगमकसुराधमेन विहितां विंशतिमुपसर्गाणामधिसेहे ।

तथा एकपार्श्वशायित्वं तच्चोर्ध्वमुखस्याधोमुखस्य तिर्यङ्मुखस्य वा भवति ।

तथा दण्डायतशायित्वम् ऋजुकृतशरीरस्य प्रसारितजङ्घोरुद्वयस्य चलनरहितस्य तद्भवति ।

तथा लगण्डशायित्वं मूर्ध्नः पार्ष्ण्योश्च भूमिस्पर्शे शरीरेण च भूमेरस्पर्शे तद्भवति ।

तथा समसंस्थानं यत्पार्ष्ण्यग्रपादाभ्यां द्वयोराकुञ्चितयोरन्योन्यपीडनम् ।

तथा दुर्योधनासनं यद्भूमिप्रतिष्ठितशिरस उत्पादमवस्थानम् । कपालीकरणमिति च प्रसिद्धम् । तस्मिन्नेव यदा जङ्घे पद्मासनीकृते भवतस्तदा दण्डपद्मासनम् ।

तथा स्वस्तिकासनं यत्र सव्यमाकुञ्चितं चरणं दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे निक्षिपेत् दक्षिणं चाकुञ्चितं वामजङ्घोर्वन्तरे इति ।।

तथा सोपाश्रयं योगपट्टकयोगाद्यद्भवति ।

तथा क्रौञ्चनिषदनहंसनिषदनश्वनिषदनहस्तिनिषदनगरुडनिषदनादीन्यासनानि क्रौञ्चादीनां निषण्णानां संस्थानदर्शनात्प्रत्येतव्यानि । तदेवं न व्यवतिष्ठते आसनविधिः ।।१३३।।

ततः

जायते येन येनेह विहितेन स्थिरं मनः ।
तत्तदेव विधातव्यमासनं ध्यानसाधनम् ।।१३४।।

मेदस्विनामितरेषां च बलवतामपरेषां च येन येनासनेन कृतेन सात्म्यविशेषात्स्थिरं मनो जायते तत्तदेवासनं ध्यानसाधनत्वेन विधेयम् । यदाह

> “सव्वास्य वट्टमाणा मुणओ जं देसकालचेट्ठासु ।
> वरकेवलाइलाभं पत्ता बहुसो समिअपावा ।।
> तो देसकालचेट्ठानियमो झाणस्स नत्थि समयम्मि ।
> जोगाण समाहाणं जह होइ तहा पयैअव्वण् ।।” [ध्यानशतके गाथा ४०–४१]

न चैवमासनाभिधानमनर्थकम् प्रतिमाकल्पिकान् प्रत्यासननियमस्याभिधानात् । द्वादशसु भिक्षुप्रतिमासु अष्टम्यां प्रतिमायामासननियमो यथा

"उत्ताणग पासल्ली नेसज्जी वा पि ठाण ठाइत्ता ।
सह उस्सग्गे घोरे दिव्वाई तत्थ अविकंपो ।।" [पञ्चाशके १८.१५]

नवम्यां यथा

"दोच्चा वि एरिस च्चिय बहिआ गामाइआण नवरं तु ।
उक्कड् लंगडसाई दंडाययौ व्व ठाइत्ता ।।" [पञ्चाशके १८.१६]

दशम्यां यथा

"तच्चा वि एव नवरं ठाणं तु तस्स होइ गोदोही ।
वीरासणमहवा वी ठाइज्ज वि अंवखुज्जो उ ।।" [पञ्चाशके १८.१७]

इदानीमासनानां यथा ध्यानसाधनत्वं भवति तथा श्लोकद्वयेनाह

**सुखासनसमासीनः सुश्लिष्टाधरपल्लवः ।
नासाग्रन्यस्तदृग्द्वन्द्वो दन्तैर्दन्तान् असंस्पृशन् ।।१३५।।**

**प्रसन्नवदनः पूर्वाभिमुखो वाप्युदङ्मुखः ।
अप्रमत्तः सुसंस्थानो ध्याता ध्यानोद्यतो भवेत् ।।१३६।।**

सुखं सुखावहं आस्यते ऽनेन आस्ते वानेन तदासनं सुखं च तदासनं च तेनासीनः अनेनासनजयमाह । सुश्लिष्टौ मिलितावधरपल्लवौ यस्य स तथा अनेन प्राणप्रसरनिषेधम् आह । नासाग्रे न्यस्तं दृग्द्वन्द्वं येन स तथा अनेन प्राणजयस्य हेतुमाह । दन्तैरुपरितनैरधस्तनैश्च दन्तानुपरितनानधस्तनांश्चासंस्पृशन् तत्संस्पर्शे हि ध्याननिश्चलता न स्यात् । तथा प्रसन्नं रजस्तमोरहितत्वेन प्रसादवत् भ्रूविक्षेपादिरहितं वदनं यस्य सः तथा । पूर्वाभिमुखो वा उदङ्मुखो वा अनेनानयोर् दिशोः पूज्यत्वमाह । जिनजिनप्रतिमाभिमुखो वा । अप्रमत्तः प्रमादरहितः अनेन मुख्यमधिकारिणमाह । यदाह

"धर्म्यमप्रमत्तसंयतस्य" [तत्त्वार्थसूत्र ९.३७]

शोभनमृज्वायतमूर्त्तिकं संस्थानं शरीरसन्निवेशो यस्य स तथा । एवंविधः सन् ध्याता ध्यानोद्यतो भवेत् ध्याने उद्यच्छेत् ।

नाभिदेशे वसत्येव भास्करो दहनात्मकः ।
अमृतात्मा स्थितो नित्यं तालुमध्ये च चन्द्रमाः ॥११३॥
वर्षत्यधोमुखश्चन्द्रो गृह्णात्यूर्ध्वमुखो रविः ।
ज्ञातव्यं कारणं तत्र येन पीयुषमाप्यते ॥११४॥
ऊर्ध्वं नाभिरधस्तालुरूर्ध्वं भानुरधः शशी ।
करणं विपरीताख्यं गुरुवाक्येन लभ्यते ॥११५॥
त्रिधा बद्धो वृषो यत्र रोरवीति महास्वनः ।
अनाहतं च तच्चक्रं हृदये योगिनो विदुः ॥११६॥
अनाहतमतिक्रम्य चाकृष्टो मणिपूरकात् ।
प्राप्तः प्राणो महापद्मं योगिनाममृतायते ॥११७॥
मूर्ध्नः षोडशपत्रपद्मगलितं प्राणादवाप्तं हठाद्
ऊर्ध्वास्यो रसनां नियम्य विवरे शक्तिं परां चिन्तयेत् ।
उत्कल्लोलकलाजलं च विमलं जीवाकुलं यः पिबेन्
निर्दोषः स मृणालकोमलतनुर्योगी चिरं जीवति ॥११८॥
काकचञ्चुवदास्येन शीतलं शीतलं पिबेत् ।
प्राणं प्राणविधानज्ञो योगी भवति निर्जरः ॥११९॥
रसनां तालुमूले यः कृत्वा प्राणानिलं पिबेत् ।
अब्दार्धेन भवेत्तस्य सर्वरोगपरिक्षयः ॥१२०॥
विशुद्धौ परमे चक्रे धृत्वा सोमकलामृतम् ।
उन्मार्गेण हि तद्याति वञ्चयित्वा रवेर्मुखम् ॥१२१॥
विशब्देन स्मृतो हंसो नैर्मल्यं शुद्धिरुच्यते ।
अतः कण्ठे विशुद्ध्याख्यं चक्रं चक्रविदो विदुः ॥१२२॥
अमृतं कन्दरे कृत्वा नासान्तःसुषिरे क्रमात् ।
स्वयमस्खलितं याति वञ्चयित्वा मुखं रवेः ॥१२३॥
बद्धं सोमकलाजलं यदमलं कण्ठस्थलादूर्ध्वतो
नासान्तःसुषिरेण याति गगनद्वारं ततः सर्वतः ।
ऊर्ध्वास्यो भुवि सन्निपत्य नियतस्तेनाङ्गमाप्लावयेत्
एवं यः कुरुते जितेन्द्रियचयो नैवास्ति तस्य क्षयः ॥१२४॥

ऊर्ध्वजिह्वः स्थितो भूत्वा सोमपानं करोति यः ।
मासार्धेन न सन्देहो मृत्युं जयति योगवित् ॥१२५॥
सम्पीड्य रसनाग्रेण राजदन्तबिलं महत् ।
ध्यात्वामृतमयीं देवीं षण्मासेन कविर्भवेत् ॥१२६॥
बद्धमूर्ध्वबिलं येन नव बद्धानि तेन हि ।
न मुञ्चन्त्यमृतं क्वापि त्रिपथाचन्द्रमाकलाः ॥१२७॥
चुम्बन्ती यदि लम्बिकाग्रमनिशं जिह्वा रसस्यन्दिनी
   सक्षारा कटुकाथ दुग्धसदृशा मध्वाज्यतुल्याथवा ।
व्याधीनां हरणं जरापहरणं शास्त्रागमोदीरणं
   तस्य स्यादमरत्वमष्टगुणितं सिद्धाङ्गनाकर्षणम् ॥१२८॥
अमृतापूर्णदेहस्य योगिनो द्वित्रिवत्सरात् ।
ऊर्ध्वं प्रवर्तते रेतस्त्वणिमादिगुणोदयः ॥१२९॥
नित्यं सोमकलापूर्णं शरीरं यस्य योगिनः ।
तक्षकेनापि दष्टस्य विषं तस्य न पीडयेत् ॥१३०॥
इन्धनानि यथा वह्निस्तैलवर्तीव दीपकः ।

तथा सोमकलापूर्णं देही देहं न मुञ्चति ॥ १३१ ॥

113–114 *Yogacintāmaṇi* p. 142 **115** *Haṭhapradīpikā* 3.74 **118** = *Haṭhapradīpikā* 3.47 **119** ≈ *ŚS* 3.81 **120ab** cf. *Kaulajñānanirṇaya* 14.19ab rasanā tālumūle tu kṛtvā vāyuṃ pibec chanaiḥ **121, 123–4** *Yogacintāmaṇi* pp. 142–3 **125** = *Haṭhapradīpikā* 3.41 **126cd** ≈ *Śivasaṃhitā* 3.84cd **128** = *Haṭhapradīpikā* 3.48 **130-131** = *Haṭhapradīpikā* 3.42-43

113a °deśe] °madhye T • vasaty eva] V; vahaty eko A, vasaty eṣa T, vasaty eko G_BG_L, ca saṃtyakto G_P, sthito nityaṃ *Y* **113d** °madhye] °mūle G • ca candramāḥ] V; tu candramāḥ ATG_L, °ṣu caṃdrakaḥ G_B, tu caṃdramā G_P **114b** gṛhṇāty] V; grasaty TG_BG_P*Y*, grahaty G_L **114c** jñātavyaṃ kāraṇaṃ tatra] VATG_B; jñātavyaṃ karaṇaṃ tatra G_LG_P, karaṇaṃ tac ca kartavyaṃ *Y* **115a** ūrdhvaṃ] VATG_B*H*; ūrdhva° $G_LG_P$$H_{vl}$ **115b** ūrdhvaṃ] VT*H*; ūrdhva° A$G_LG_P$$H_{vl}$, ūrdhvo G_B **115c** karaṇaṃ viparītākhyaṃ] $G_BG_L$$H_{vl}$; karaṇaṃ viparītākṣaṃ V, karaṇī viparītākhyā G_P*H*, kāraṇī viparītākhyāṃ A, kāraṇaṃ viparītākhyaṃ T **116b** roravīti] G_P; rauravīti *cett.* **117b** cākṛṣṭo maṇipūrakāt] T; cākṛṣya maṇipūrakāt, VA, cākramya maṇipūrakam G_BG_L, cākarṇya maṇipūrakam G_P **117c** prāptaḥ prāṇo] VT; prāpte prāṇe AG **117d** yoginām amṛtāyate] VT; yogitam upajāyate A, yogitvam amṛtāyate G **118a** mūrdhnaḥ] VTG_P*H*; mūrdhnā A, ūrdhvaṃ G_B, ūrdhva° G_L, ūrdhvaḥ H_{vl}, mūrddha H_{vl} • °padma°] VG*H*; °madhya° H_{vl} • avāptaṃ] ivāptaṃ A **118b** niyamya vivare śaktiṃ] VT*H*; nidhāya vivare śaktiṃ A, vidhāya vidhivac chaktiṃ G_B, nidhāya vidhivac chaktiṃ G_LG_P, vidhāya vivare śaktiṃ H_{vl}, ca yāmyavivare śaktiṃ ^{vl} **118c** utkallolakalājalaṃ] *H*; utkallolakalākalaṃ V, utkallolajalākulaṃ T_{vl}AH_{vl}, utkallolajalāmṛtaṃ T, tat kallolakalājalaṃ $G_BG_L$$H_{vl}$, tat kallolajalākulaṃ G_P • ca vimalaṃ jīvākulaṃ] VAT_{vl}, suvimalaṃ jīvākulaṃ T, suvimalaṃ jihvākulaṃ G_B, ca vimalaṃ jihvākulaṃ G_L, suvimalaṃ dhārājalaṃ G_P, ca vimalaṃ dhārāmṛtaṃ *H*, ca vimalaṃ dhārāmayaṃ H_{vl}, suvimalaṃ dhārāmṛtaṃ H_{vl} **118d** °tanur] VA*H*; °vapur TG **119b** śītalaṃ śītalaṃ] VAT_{vl}; śītalaṃ salilaṃ TG **119c** prāṇaṃ prāṇavidhānajño] VA; prāṇāpānavidhānajño T, prāṇāḥ prāṇavidhānajño T_{vl}, prāṇāyāmavidhānena G_BG_P, prāṇāpānavidhānena G_L **120a** rasanāṃ tālumūle yaḥ] *conj.*; rasanātālumūlena *codd.* **120b** kṛtvā prāṇānilaṃ] *conj.*; yaḥ prāṇam anilaṃ VG_BG_L, yaḥ prāṇaṃ satataṃ ATG_P **120d** sarvarogaparikṣayaḥ] VT; sarvarogavinirgamaḥ A, sarvarogasya saṃkṣayaḥ G_BG_L, sarvāṃgaṃ susthiraḥ kriyā G_P **121a** viśuddhau] V; viśuddha A, viśuddhe TG*Y* **121c** unmārgeṇa hi tad] V; unmārgeṇa kṛtaṃ A, tanmārgeṇa tu saṃ° T, unmārgeṇa hṛtaṃ G_BG_P, unmārgeṇa hi taṃ G_L, tanmārgeṇāmṛtaṃ *Y* **121d** raver mukham] V; mukhaṃ raveḥ ATG*Y* **122a** haṃso] haṃsas T **122b** nairmalyaṃ] AG; nirmalyaṃ VT_{vl}, tanmadhyaṃ T **122c** viśuddhyā°] VT; viśuddhā° AG **123a** kṛtvā] dhṛtvā A, jihvā G_P **123b** nāsāntaḥsuṣire kramāt] *em.*; nāsāntasuṣire kramāt TG_B, nāsāṃtaṃ śuṣire kramāt V, nāśāgraśuṣireṇa tu A, nāsāgraṃ sukhire kramāt G_LG_P, nāsāntaṃ śikhare kramāt *Y* **123c** svayam askhalitaṃ] VTG_LG_P; svayaṃ saṃcalitaṃ A, svamārge skhalitaṃ G, svayam uccālito *Y* **123d** vañcayitvā] VAT*Y*; varjayitvā G **124a** baddhaṃ] baddhvā AT • °jalaṃ] ATG*Y*; °malaṃ V • yad amalaṃ] V; ca vimalaṃ A, suvimalaṃ TG, ca vimala° *Y* **124c** niyatas tenāṅgam āplāvayed] V; nirāṃm uttānamātraḥ pibet A, nitarām uttānagātraḥ pibed T, niyataṃ tenāgataṃ plāvayaty evaṃ T_{vl}, nitarām uttānapādaḥ pibed G*Y* **124d** yaḥ kurute] G*Y*; yo vidhinā VA, yo vidadhe T • °cayo] G_P*Y*; °jano V^{pc}AG_BG_L, °jino V^{ac}, °manā T **125a** ūrdhvajihvaḥ sthito bhūtvā] V*H*; ūrdhvaṃ jihvā sthito bhūtvā A, ūrdhvajihvas tato bhūtvā T, ūrdhvajihvāṃ sthiraṃ kṛtvā G_B, ūrdhvaṃ jihvāṃ sthirāṃ kṛtvā G_L, ūrdhvāṃ jihvā sthirāṃ kṛtvā G_P, ūrdhvajihvaḥ sthiro bhūtvā H_{vl} **126ab** = 111ab **127a** ūrdhva°] VT; °mūla° G **127b** nava baddhāni tena hi] T; navabandhānvitena hi V, tena vighnā vidāritāḥ G_B, tena vighno vidāritaḥ G_L, tena vighno nivāritaḥ G_P **127c** muñcanty] V; muṃcaty *cett.* **127d** tripathācandramākalāḥ] V; ṣaṭ yathā candramākalā A, sa yathā pañcadhārakam T, sa panthāḥ pañcadhāraṇā G_B, sa yathā pañcadhāraṇā G_LG_P **128a** cumbantī] T*H*; cumbati VG, cumbatī A • lambikāgram aniśaṃ] TG_LG_P*H*; luṃbigra*y*aniśaṃ V, laṃvikāśram aniśaṃ A, lambikāgram anilaṃ G_B • rasaspandinī] VTGH_{vl}; rasāsvādinī A, rasasyandinī *H* **128b** kaṭukātha] T*H*; kaṭukāmla° VGH_{vl} • dugdha°] lona° G_BG_L • °sadṛśā madhvājyatulyāthavā] TH_{vl}; °sadṛśy amṛṣṭātha gaulyāthavā V *(unm.)*, °sadṛśā spṛṣṭvāś ca tulyāthavā A, °sadṛśī tiktāgatā cānyathā G_BG_P, °sadṛśī tiktāgatā vānyathā G_L, °sadṛśī madhvājyatulyā tathā *H*, °sadṛśī madhvājyatulyāthavā *H*, °sadṛśā madhvājyatulyā tathā H_{vl} **128c** jarāpaharaṇaṃ] V; jaropaśamanaṃ A, jarāntakaraṇaṃ TG_P*H*, jarāyaśamanaṃ G_B, jarāyaśyamanaṃ G_L • śāstrāgamodīraṇaṃ] VA*H*; śāstrāgamodgīraṇaṃ T$G_BG_L$$H_{vl}$, śāstrāgamoccāraṇaṃ G_P, śastrāgamoddhāraṇaṃ H_{vl} **129c** retas tv] V; reto A, tasya hy T, reto hy T_{vl}, reto py G_BG_L, rato py G_P **130d** pīḍayet] V; pīḍyate A$G_BG_L$$H_{vl}$, sarpati T*H*, vādhyate G_P **131b** °vartīva] V$G_BG_L$$H_{vl}$; °vartiṃ ca T*H*, °vartti ca G_PA, °vṛttiva H_{vl}

V = *Vivekamārtaṇḍa* Central Library Baroda 4110 • A = *Gorakṣayogāmṛta* Oriental Institute Baroda 28120 • G = *Gorakṣaśataka* ed. Fausta Nowotny, Köln 1976; G_B = Bodleian Library 567 (Aufrecht); G_L = Leipzig University ms 904; G_P = BORI 313 (1895-98); G_{Pk} = BORI 611 (1887-91) • T = 6-chapter *Vivekamārtaṇḍa* ed. Sāmbaśivaśāstrī, Trivandrum 1935; T_{vl} = variant reading in T • *H* = *Haṭhapradīpikā* ed. Birch, Demoto, Hanneder, Liersch & Mallinson 2024; H_{vl} = variant reading in *H* • *Y* = *Yogacintāmaṇi* of Śivānandasarasvatī, ed. Haridas Śarmā. Calcutta: Calcutta Oriental Press (no date) • *U* = *Dhyānabindūpaniṣad*, ed. A.N. Śāstrī in *The Yoga Upaniṣads*, Adyar Library 1920. **127** baddham ūrdhvabilaṃ yena tena vighnaṃ vidāritaṃ *added* T (cf. 127ab) • athā dhāraṇā *added* GP